

Avicennian Conflict about Self-evidence of the Principle of Causality; Evaluating the Commentators' Views

Said Sefidgari¹ Majid Ahsan² *

1. Department of Philosophy and Islamic Theology, Faculty of Theology, University of Tehran, Tehran, Iran. (s_sefidgari@yahoo.com)
2. Department of Islamic Philosophy, Faculty of Theology, Imam Sadeq University, Tehran, Iran. (m.ahsan@isu.ac.ir)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Recived: 2024/11/23

Revised: 2024/12/22

Accepted: 2024/12/29

Cite this article:

Sefidgari, S.,
Ahsan, M. (2024).
"Avicennian Conflict
about Self-evidence of
the Principle of
Causality; Evaluating
the Commentators'
Views". *Ayeneh
Marefat*, 24(81),
17-34 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2025.236127.1582>

ABSTRACT

The principle of causality is one of the most fundamental principles in philosophical systems, although there are differences of opinion regarding its formulation and obviousness. The statement "every possible being needs a cause" is Ibn Sina's formulation of it. From the perspective of most commentators of Ibn Sina, he believes in the self evidence of this principle. In his works, there are both interpretable evidences in favour of the self evidence of this principle and interpretable evidences against it, which may lead to illusion of contradiction among his statements. Some commentators have considered the existence of this conflict to be insoluble, while others have tried to resolve this conflict in favor of the self-evidence of the principle of causality. This research, which is organized by citing printed and manuscript sources and has introduced the views of some of these commentators for the first time, seeks to describe and analyze their views and evaluate them. The results of the evaluation show that, contrary to their views, the aforementioned conflict can be resolved in favor of the non-self-evidence of the principle of causality.

Keywords: Ibn Sina, Principle of Causality, Self-evidence, Commentators of Ibn Sina, The Principle of Preponderance without there Being a Preponderant.

* Corresponding Author Email Address: m.ahsan@isu.ac.ir

DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.236127.1582>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

The principle of causality is one of the most fundamental principles in philosophical systems, although there are differences of opinion regarding its formulation and obviousness. The statement “every possible being needs a cause” is Ibn Sina’s formulation of it. From the perspective of most commentators of Ibn Sina, he believes in the self-evidence of this principle. In his works, there are both interpretable evidences in favour of the self-evidence of this principle and interpretable evidences against it, which may lead to illusion of contradiction among his statements. Some commentators have considered the existence of this conflict to be insoluble, while others have tried to resolve this conflict in favor of the self-evidence of the principle of causality. This research, which is organized by citing printed and manuscript sources and has introduced the views of some of these commentators for the first time, seeks to describe and analyze their views and evaluate them. The results of the evaluation show that, contrary to their views, the aforementioned conflict can be resolved in favor of the non-self-evidence of the principle of causality.

Discussion

The principle of causality in philosophy has always been controversial and contentious. Islamic philosophy is no exception, and this principle is at the center of the philosophizings of those belonging to this tradition and is accepted by almost all of them. This principle has been formulated in various ways, depending on the intellectual foundations of the thinkers. For example, Ibn Sina formulates it as “every possible being needs a cause.” Among the controversial issues in this regard is the self-evidence of the principle of causality, which, in the initial encounter with Ibn Sina’s works, seems not to have taken a unified position on this matter. On the one hand, in two positions (Ibn Sina, 2002: 286-287; Ibn Sina, 2015: 51), he makes a statement from which the claim of the self-evidence of the principle of causality can be inferred, and on the other hand, in another position (Ibn Sina, 2015: 15-16), he speaks in a way as if he is claiming the non-self-evidence of the principle of causality, as he also presents arguments to prove the principle of causality in *al-Isharat* (Ibn Sina, 2002: 267) and *al-Shifa* (Ibn Sina, 2015: 50-51). At first glance, a profound contradiction is evident in his works, and it should be seen whether this contradiction can be resolved. If this contradiction cannot be resolved, he can be accused of contradicting himself regarding the self-evidence of the principle of causality. Some commentators of Ibn Sina have tried to resolve this conflict by searching the Fankha lists and the Dictionary of Iraqi Manuscripts. They worked to identify all the commentaries and glossaries on *al-Shifa* and *al-Isharat* in Iran. By accessing both printed and manuscript copies of these works from libraries in Iran and around the world, they aimed to determine which of Ibn Sina’s commentators had addressed this conflict. It seems that Ahmad ‘Aalawi ‘Ameli and after him, Aqa Hussein Khansari were the first to pay attention to the conflict between these two pieces of evidence. The footnote of the Khansari paved the way for Mulla Muhammad Baqir Sabzevari, Muhammad Jamal Razawi, Mulla Mahdi Naraqī, and ‘Abdul‘azim bin Ali Reza Husseini Isfahani to pay attention to this conflict, so that each of them tried to resolve it in their own way. The common point of all these efforts is the acceptance of the self-evidence of the principle of causality. First, we will describe and explain the efforts of the mentioned commentators, and for the first time, we will reveal some of their locations to the research community. Next, by evaluating these efforts, we will demonstrate that none are without flaws. Each can be critiqued due to internal conflicts, a lack of comprehensive consideration of opposing evidence, or inconsistencies with Ibn Sina’s text or the fundamental principles of his intellectual system. Taking a position on the Avicennian conflict falls outside the scope of this research. Addressing it requires extensive textual research, follow-up, and in-depth analysis of Ibn Sina’s works, which the authors have explored in a separate study. It should be noted that, to the best of the authors’ knowledge, there is no comprehensive written work that examines and evaluates the commentaries on the Avicennian conflict concerning the self-evidence of the principle of causality. Indeed, some of these commentaries are introduced for the first time in this article.

In an article titled “The Principle of Causality” (2019), ‘Abdurrasul ‘Ubudiyat addresses the self-evidence of the principle of causality but does not explicitly examine the conflict between Ibn Sina’s views and those of his commentators. Similarly, in an article entitled “A Critical Study of the Principle of Causality from

the Perspective of Islamic Philosophy” (In Press), Majid Ahsan briefly touches on the Avicennian conflict and Khansari’s solution, criticizing it without delving into Ibn Sina’s position or thoroughly examining the perspectives of his commentators.

Additionally, in an article titled “Proving Causality Outside the Viewpoints of Aristotle and Ibn Sina” (2015), Maryam Salem briefly mentions the self-evidence of the principle of causality in Ibn Sina's works but does not address the Avicennian conflict or provide a detailed discussion of the views of his commentators.

Conclusion

There is evidence in the works of Ibn Sina that the principle of causality regarded as self-evident, and there is also evidence to the contrary. A search of manuscript and printed works, as far as the authors were able, showed that five of the commentators of *Al-Shifa* have paid attention to this conflict and have offered a solution to the aforementioned conflict, in short, by advocating the principle of causality. The examination and analysis of these solutions showed that none of them are without flaws. The strict emphasis of these commentators was on the rational self-evidence of the principle of causality. By rejecting this self-evidence in Mukhtar's theory, we have shown that one of the important and even pivotal evidences in all the solutions offered by the commentators in examining the conflict of Ibn Sina's statements collapses. In fact, all the efforts of the commentators are based on establishing the self-evidence of the principle of causality in *al-Isharat* and rejecting other textual evidence of Ibn Sina as non-self-evident or interpreting that evidence as a proposition other than the proposition “the principle of causality is not self-evident.” By proving the non-self-evidence of the principle of causality and distinguishing between the principle of causality and the principle of the refusal of preponderance without there being a preponderant, the overall design of all these efforts will be questioned. It was shown that all of Ibn Sina’s statements can be interpreted in favor of the non-self-evidence of the principle of causality and, consequently, the self-evidence of the principle of preponderance without there being a preponderant; without any conflict.

تعارض سینوی در مسئله‌ی بداهت اصل علیت؛ ارزیابی دیدگاه شارحان

سعید سفیدگری^۱، مجید احسن^{۲*}

۱. گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده‌ی الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (s_sefidgari@yahoo.com)

۲. گروه فلسفه اسلامی، دانشکده‌ی الهیات، دانشگاه امام صادق، تهران، ایران. (m.ahsan@isu.ac.ir)

چکیده

اصل علیت یکی از بنیادی‌ترین اصول مطرح در نظام‌های فلسفی است، هرچند در تقریر و بداهت آن اختلاف نظر داشته باشند. گزاره‌ی «هر ممکنی محتاج علت است» تقریر ابن‌سینا از آن است. از نظر اغلب شارحان ابن‌سینا، وی به بداهت این اصل قائل است. در آثار او، هم شواهدی قابل‌تفسیر به سود بداهت این اصل و هم شواهدی قابل‌تفسیر به مقابل آن، دیده می‌شود که این امر می‌تواند موهم تعارضی در بیانات وی باشد. برخی از شارحان، این تعارض را مستقر دانسته‌اند و برخی دیگر در رفع این تعارض به سود بداهت اصل علیت تلاش کرده‌اند. این تحقیق که با استناد به منابع مطبوع و مخطوط سامان یافته و برای اولین بار دیدگاه برخی از این شارحان را معرفی کرده است، درصدد است ضمن توصیف و تحلیل دیدگاه ایشان به ارزیابی آنها بپردازد. نتیجه‌ی ارزیابی نشان می‌دهد که برخلاف دیدگاه ایشان تعارض مذکور به سود عدم بداهت اصل علیت رفع شدنی است.

کلیدواژه‌ها: ابن‌سینا، اصل علیت، بداهت، شارحان ابن‌سینا، اصل ترجیح بلامرجح.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۳/۹/۳

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۲

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۹

استناد به این مقاله:

سفیدگری، س.؛ احسن، م.

(۱۴۰۳). «تعارض سینوی در

مسئله‌ی بداهت اصل علیت؛

ارزیابی دیدگاه شارحان»، *آینه*

معرفت، (۸۱)، ۲۴-۱۷-۳۴.

<https://doi.org/10.48308/jipt.2025.236127.1582>

* رایانامه نویسنده مسئول: m.ahsan@isu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.236127.1582>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقدمه

اصل علیت در فلسفه، همواره بحث‌برانگیز و پرمنازعه بوده است. فلسفه‌ی اسلامی نیز از این امر مستثنا نبوده و این اصل در کانون فلسفه‌ورزی فیلسوفان متعلق به این سنت قرار دارد و تقریباً نزد تمامی آنان پذیرفته است. بسته به مبانی فکری اندیشمندان، این اصل صورت‌بندی‌های مختلفی پیدا کرده است.^۱ برای مثال، ابن‌سینا آن را به صورت گزاره‌ی «هر ممکنی محتاج به علت است» تقریر می‌کند. از جمله مباحث بحث‌برانگیز در این باره، بداهت اصل علیت است که در مواجهه‌ی ابتدایی با آثار ابن‌سینا به نظر می‌رسد وی در این مورد موضع واحدی اتخاذ نکرده است. وی از سویی در دو موضع (Ibn Sinā, 2015: 51; Sin, 2002: 286-287) بیانی دارد که از آن ادعای بداهت اصل علیت قابل برداشت است و از سویی در موضعی دیگر (Ibn Sinā, 2015: 15-16) به گونه‌ای سخن می‌گوید که گویی در حال ادعای عدم بداهت اصل علیت است. چنان‌که در *اشارات* (Ibn Sinā, 2002: 267) و *شفاه* (Ibn Sinā, 2015: 50-51) نیز استدلال‌هایی برای اثبات اصل علیت ارائه می‌کند. در نگاه نخست، تعارضی جدی در آثار او به چشم می‌آید و باید دید آیا این تعارض رفع‌شدنی است یا نه. اگر این تعارض مرتفع‌شدنی نباشد، وی را می‌توان در باب بداهت اصل علیت به تناقض‌گویی متهم کرد. برخی شارحان ابن‌سینا، با توجه به چنین تعارضی در راستای رفع آن کوشیده‌اند. نگارندگان با جست‌وجو در فهرست‌های *فنخا* و *معجم المخطوطات العراقیة*، در تلاش برآمدند تا تمامی شروح و حواشی *شفاه* و *اشارات* را در ایران شناسایی کنند و نیز با دسترسی به نسخ مطبوع و اغلب نسخ مخطوط این آثار در ایران و برخی از کتابخانه‌های جهان بررسی کنند کدام‌یک از شارحان ابن‌سینا به این تعارض توجه کرده‌اند.^۲ به نظر می‌رسد، میرسید احمد علوی عاملی و پس از وی آقاحسین خوانساری، نخستین کسانی باشند که به تعارض دو مورد از این شواهد التفات کرده‌اند. حاشیه‌ی محقق خوانساری زمینه‌ساز توجه ملامحمدباقر سبزواری، محمد جمال رضوی، ملامهدی نراقی و عبدالعظیم بن علیرضا حسینی اصفهانی به این تعارض شده است؛ به گونه‌ای که هریک به شیوه‌ای سعی در رفع آن داشته‌اند. نقطه‌ی مشترک تمام این تلاش‌ها، پذیرش بداهت اصل علیت است. در این نوشتار، ابتدا خواهیم کوشید با توصیف و تبیین تلاش‌های شارحان نام‌برده، برای اولین بار موضع برخی از آنان را پیش روی اهل پژوهش قرار دهیم. در ادامه، با ارزیابی این تلاش‌ها نشان خواهیم داد هیچ‌یک از آنها خالی از خلل نیست و هریک به سبب تعارض درونی، عدم توجه جامع به شواهد معارض یا عدم مطابقت با نص یا لوازم نظام فکری ابن‌سینا نقدپذیر است. اتخاذ موضع در باب تعارض سینیوی از حدود این پژوهش خارج است و مستلزم متن‌پژوهی و تتبع گسترده و تحلیل عمیق در آثار ابن‌سیناست که نگارندگان در پژوهش دیگری عهده‌دار آن شده‌اند.

لازم به ذکر است تا آنجا که نگارندگان تتبع کرده‌اند، هیچ اثر مکتوبی درباره‌ی بررسی و ارزیابی جامع این شروح در مسئله‌ی تعارض سینیوی در باب بداهت اصل علیت وجود ندارد و همان‌طور که بیان شد، معرفی برخی از آنها نیز برای نخستین بار در این مقاله صورت گرفته است. البته در یکی از منابع موجود (Ubudiyyat, 2019) صرفاً به بداهت اصل علیت پرداخته شده است، بی‌آنکه موضوع بررسی‌اش به‌طور خاص تعارض سینیوی و دیدگاه شارحان باشد. مقاله‌ای دیگر (Ahsan, In Press) به اجمال به تعارض سینیوی و راه‌حل خوانساری در این باب توجه کرده و آن را نقد کرده است، بی‌آنکه به تفصیل به موضع ابن‌سینا بپردازد یا به دیدگاه شارحان او به‌نحوی جامع متعرض شود. همچنین مقاله‌ی دیگری (salem, 2015) به بحث بداهت اصل علیت نزد ابن‌سینا به اجمال اشاره کرده، اما نویسنده ملتفت تعارض مذکور یا تقریر و تبیین دیدگاه شارحان نشده است.

تقریر عبارات ابن سینا در باب بداهت اصل علیت

یکی از عباراتی که قائلین به بداهت اصل علیت به آن استناد کرده‌اند، این بیان وی در نمط پنجم است: «تنبیه ... کلّ شیء لم یکن ثم کان فبین فی العقل الأول أنّ ترجیح أحد طرفی امکانه صار أولى بشیء و بسبب و إن کان قد یمكن العقل أن یذهل عن هذا البین و یفزع إلى ضروب من البیان.» (Ibn Sin, 2002: 286-287). معنون شدن این عبارت به «تنبیه» و ذکر ترکیب «بین فی العقل الأول» از جمله قرائنی هستند که ممکن است دال بر بداهت گرفته شوند، به طوری که اگر شخصی از آن غفلت کند، نیازمند استدلال‌های تنبیهی مانند تمثیل به دو کفه‌ی ترازو خواهد بود (Nasir al-Din (Tusi, 1983: 3/121). با این حال، وی در اشارات (Ibn Sina, 2002: 267) و الهیات شفا (Ibn Sina, 2015: 50-51) عباراتی دارد که چه بسا استدلال‌هایی به سود اصل علیت فهمیده شوند و این استدلال‌ها اگر تنبیهی نباشند؛ یعنی استدلالی باشند که فی‌نفسه و به‌نحو حقیقی اصل علیت را اثبات می‌کنند، بر عدم بداهت اصل مذکور دلالت دارند. از طرف دیگر، وی در میانه‌ی استدلالش در شفا می‌گوید: «و من البین أن کلّ ما لم یوجد ثم وجد فقد تخصّص بأمر جائز غیره» (Ibn Sina, 2015: 51) که چه بسا دال بر بداهت اصل علیت ارزیابی شود. از سوی دیگر، وی در فصل نخست مقاله‌ی اول الهیات شفا می‌گوید: «فإنّ ما لم تُثبت وجود الأسباب للمسببات ... لم یلزم عند العقل وجود السبب المطلق.» وی در ادامه، حس و تجربه را برای اذعان به وجود سبب مطلق ناکام می‌انگارد، آن را مشهور می‌خواند و بداهت و اولی بودن را از آن نفی می‌کند^۳ و در نهایت با بیان عبارت «و لیس إذا کان قریباً عند العقل، من البین بنفسه أنّ للحادثات مبدءاً یجب أن یکون بیناً بنفسه» گویی به‌صراحت در حال نفی بداهت از اصل علیت است (Ibn Sina, 2015: 15-16). این عبارات ابن‌سینا، محل بحث و بررسی برخی شارحان وی قرار گرفته است که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

توصیف و ارزیابی دیدگاه میرسید احمد علوی

میرسید احمد علوی عاملی، شاگرد و داماد میرداماد، در شرح خود بر الهیات شفا به نام مفتاح الشفاء و العروة الوثقی، علاوه بر ذکر تعارض یادشده، در راستای رفع آن نیز اقدام کرده است. او صرفاً به عبارت نمط پنجم اشارات و فصل نخست مقاله‌ی اول الهیات شفا توجه می‌کند و اگرچه به سایر شواهد متنی یادشده نیز در شرح خود التفات دارد از آنها به سود بداهت یا عدم بداهت علیت بهره‌ای نمی‌برد.^۴ وی دو مسلک برای رفع تعارض ارائه می‌دهد:

۱. در مسلک نخست، او پیشنهاد می‌دهد که در عبارت «لم یلزم عند العقل وجود السبب المطلق، و أنّ ههنا سبباً» ترکیب «السبب المطلق» با «الأسباب المطلقة» جایگزین شود و معتقد است احتمالاً مقصود شیخ نیز همین باشد، زیرا از طرفی طبق گواهی صریح عقل و از طرف دیگر طبق عبارت نمط پنجم، اصل علیت و مطلق وجود سببیت امری بدیهی و روشن است (Alawi 'Amili, n.d: 21B)، اما اینکه فی‌الجملة اسباب مطلقه‌ای وجود داشته باشد؛ یعنی وجود اقسامی از علل که شامل علت فاعلی یا قابلی یا غایی یا ... باشد، مورد تصدیق بدیهی عقل نیست و پذیرش وجود هر کدام نیازمند برهانی جداگانه است. اگر این مسلک را بپذیریم، اگرچه که او توضیحی در باب عبارت «و لیس إذا کان قریباً عند العقل، من البین بنفسه أنّ للحادثات مبدءاً ...» ارائه نمی‌دهد، با وجود این پذیرفتنی می‌نماید، اگر در این عبارت نیز «مبادئاً» با «مبدءاً» جایگزین شود تا با همین مسلک تعارض این جمله با عبارت نمط پنجم نیز مرتفع شود. او هنگام بیان عدم اقتناع تجربه و کثرت احساس برای اثبات اصل علیت، به تنافی دیگری بین دو شاهد اشاره می‌کند. از طرفی، شیخ در اشارات برای خروج شخص از غفلتی که نسبت به پذیرش اصل علیت برایش حاصل شده است تمسک به بیان‌هایی

غیربرهانی را جایز می‌داند که خواجه نصیر تمثیل به دو کفه‌ی ترازو را از جمله‌ی این بیان‌ها معرفی می‌کند و از طرفی، در *شفاه* اقتناع حاصل از کثرت احساس و تجربه را برای پذیرش اصل علیت کافی نمی‌داند. حال آنکه، همین اقتناع حاصل از کثرت احساس در تمثیل ترازو و دیگر بیان‌های غفلت‌زدا از صحت اصل علیت در *اشارات* پذیرفته‌ی او واقع شده بود. میرسید احمد با عبارت «و لعل ما لوحناه إلیه کافٍ وافی فی دفع هذا الإیراد أیضاً» (Alavi Ameli, n.d.: 26B) ابراز می‌دارد که احتمالاً این مسلک برای دفع این شبهه نیز واصل به مقصود باشد. وی در پاسخ به این اشکال مقدر که اگر مقصود شیخ از سبب مطلق، اسباب مطلقه بوده چرا از همین تعبیر استفاده نکرده است، احتمال می‌دهد شیخ با این کار قصد داشته علاوه بر نفی موضوع بودن اسباب مطلقه، سببیت مطلقه را نیز از دایره‌ی گزینه‌های قابل قبول برای موضوع فلسفه خارج کند (Alawi 'Amili, n.d.: 21B).

۲. وی برای رفع تعارض، مسلک دومی نیز پیشنهاد می‌دهد. او هنگام بحث در باب تنافی عبارت نمط پنجم با عبارت «و لیس إذا کان قریباً عند العقل من البین بنفسه...» می‌گوید: «واژه‌ی «بین» در نمط پنجم به معنای امر قریب‌به‌بین و بدیهی است» (Alawi 'Amili, n.d.: 21B)، اما در *الهیات شفا*، قاعداً این واژه به معنای بدهت به کار رفته است. از ظاهر نوشتار او چنین برمی‌آید که در صورت تبعیت نکردن از مسلک نخست، وی این شیوه را تنها راه ممکن برای رفع این تعارض می‌داند (Alawi 'Amili, n.d.: 26B).

به نظر می‌رسد هر دو مسلک پیشنهادی، با قلب معنای ظاهری واژگان همراه‌اند؛ چراکه در مسلک نخست، «سبب مطلق» با «اسباب مطلقه» و در مسلک دوم نیز «بین» با «قریب‌به‌بین» جایگزین شدند. عدول از ظهور واژگان، فقط با قرینه و دلیل مجاز است. چه بسا این قرینه نزد علوی اولاً بدهت اصل علیت و ثانیاً این امر باشد که بعید است ابن‌سینا تناقض بگوید. این قرینه را در صورتی می‌توان تأیید کرد که بدهت اصل علیت نزد ابن‌سینا قطعی باشد، اما اگر کسی بتواند اثبات کند که ابن‌سینا به عدم‌بدهت آن قائل است (Ahsan, In Press: 16)، قرینه‌ی اول فرومی‌ریزد. در باب قرینه‌ی دوم نیز می‌توان بر انسجام فکری ابن‌سینا در تحلیل مسائل فلسفی تأکید کرد. با این حال، اگر کسی بتواند بدون عدول از معنای ظاهری واژگان ابن‌سینا انسجام اندیشگانی او را نشان دهد،^۵ نوبت به دو مسلک علوی نمی‌رسد. از سوی دیگر، تلاش علوی برای قلب معنای سبب مطلق با سیاق عبارات شیخ در *شفاه* ناسازگار است. روشن است که شیخ در تلاش بود تا اقتناع‌کنندگی حس در اثبات سببیت مطلقه و نه اقسام سببیت را انکار کند. آیا به‌راستی از همراهی دو پدیده‌ی حسی احتمال سببیت مطلقه می‌رود یا اقسام آن؟ یعنی این احتمال که کسی از همراهی دو پدیده، وجود علت مثلاً مادی یا صوری را توهم کند بیشتر است یا اینکه احتمال دهد میان آنها رابطه‌ی علی برقرار است؟ ظاهراً احتمال اول چنان بعید است که بوعلی در پی رد آن نبوده است و لذا مسلک نخست علوی پذیرفتنی نیست. همچنین، بوعلی اثبات سببیت مطلقه را از طریق تجربه‌ای مصادره‌به‌مطلوب برشمرده است که خود مبتنی بر قاعده‌ی الاتفاقی است؛ بدان دلیل که خود این قاعده فرع بر پذیرش اصل علیت است. حال اگر طبق مسلک نخست علوی مراد وی از سببیت مطلقه را اسباب مطلقه بگیریم، اساس تعلیل بوعلی فرومی‌ریزد؛ چراکه قاعده‌ی الاتفاقی اساساً تفرعی به اسباب مطلقه ندارد تا حکم به پذیرش اسباب مطلقه از طریق تجربه‌ی مصادره‌به‌مطلوب باشد. همچنین چنان که مسلک دوم علوی می‌گوید، اگر مقصود بوعلی از واژه‌ی «بین» در عبارت نمط پنجم قریب‌به‌بین و نه بین باشد، آن‌گاه این سوال رخ می‌نماید که قید «العقل الأول» در این عبارت چه معنای محصلی دارد؟ روشن است که انتساب امر بدیهی به عقل اول یا همان عقلی که مدرک امر اولی است، معنای محصلی دارد. در حالی که امر قریب به بدیهی نسبت خاصی با عقل اولی ندارد؛ چراکه این عقل، مدرک اولیات

است نه امور قریب به بدیهی که اولی نیستند. آخرین نکته در باب دیدگاه علوی این است که انحصار راه‌های رفع تعارض یادشده در عبارات بوعلی در دو مسلک ادعایی وی بلاذلیل است. علاوه بر اینکه، تلاش‌های دیگر شارحان که در ادامه تبیین خواهیم کرد نافی حصر موردادعای اوست.

توصیف و ارزیابی دیدگاه آقاحسین خوانساری

آقاحسین خوانساری هم مانند علوی و پس از او، متوجه تعارض عبارت نمط پنجم/اشارات و فصل نخست مقاله‌ی اول الهیات شفا شده است و احتمال مستقر بودن تعارض را قوی می‌داند و مدعای نمط پنجم را مبنی بر بدهت اصل علیت بر مدعای شفا ترجیح می‌دهد. دلیل او بر این ترجیح، علاوه بر حکم عقل به بدهت این اصل، نبود برهان به سود اصل علیت در الهیات شفا و دیگر آثار شیخ است (Khansari, 1999: 34-35). البته این ادعای وی مقبول نیست؛ چراکه شیخ در دو کتاب شفا و اشارات برای اثبات احتیاج ممکن به علت دلیل آورده است.

خوانساری با ارائه‌ی تفسیری خاص از عبارت مقاله‌ی اول شفا می‌کوشد تعارض مذکور در بیانات ابن‌سینا را رفع کند. او با این احتمال که مقصود شیخ از نیازمندی حادث به علت در مقاله‌ی اول شفا آن است که چون حادث، در بادی نظر، ممکن نیست و محتمل است واجب انگاشته شود، پس لازم است ابتدا با برهانی ممکن بودن حادث اثبات شود و سپس احتیاج به علت از آن نتیجه شود. تقریر این برهان چنین است: حادث واجب نیست، زیرا وجود برای واجب ضروری و انفکاک‌ناپذیر است، ولی حادث در وقتی از اوقات معدوم است، لذا وجود از حادث می‌تواند منفک شود و چون هر موجودی که واجب نباشد ممکن است، لذا هر حادثی ممکن خواهد بود و چون هر ممکنی بالبداهه محتاج علت است، پس حادث نیز به جهت ممکن بودنش محتاج علت است. بنابراین، اگرچه احتیاج ممکن به علت بدیهی است، اما این حکم در باب حادث پس از علم به ممکن بودن آن به کمک برهان مذکور جاری خواهد بود (Khansari, 1999: 35). با این‌همه، وی خود این احتمال را بعید می‌شمارد؛ چراکه سیاق عبارت شفا ارتباطی به بحث از اثبات امکان شیء حادث ندارد (Khansari, n.d.: 8A). به‌خصوص اینکه برخلاف دیدگاه خوانساری، به نظر می‌رسد موضوع بحث ابن‌سینا اساساً حدوث زمانی نیست، بلکه بحث او در باب این است که اسباب مطلقه نمی‌تواند موضوع فلسفه باشد. به نظر نگارندگان، ابن‌سینا در این بحث در مقابل شارحان ارسطوست که به چنین امری قائل بودند و اصلاً موضوع بحث وی حدوث و قدم زمانی و متکلمینی نیست که حدوث زمانی را ملاک علیت می‌دانند. بنابراین، برخلاف ادعای خوانساری (Khansari, n.d.: 8A-8B)،^۶ تعبیر «حادثات» در متن ابن‌سینا دال بر حدوث زمانی نیست.

از این گذشته، خوانساری صرفاً سعی کرده است مشکل را در باب عبارت «و لیس إذا کان قریباً عند العقل، من البین بنفسه أن للحادثات مبدءاً...» در مقاله‌ی اول شفا حل کند، در حالی که ابن‌سینا در همین مقاله با عبارت «... لم یلزم عند العقل وجود السبب المطلق، و أن ههنا سبباً» به بیان دیگری بر عدم‌بدهت اصل علیت تأکید می‌کند. بنابراین، عبارت اخیر ناظر به بحث حدوث نیست تا احتمال بعیدی که خوانساری طرح کرد صحیح باشد.

توصیف و ارزیابی دیدگاه ملا محمدباقر سبزواری

ملا محمدباقر مؤمن سبزواری در حاشیه‌ی خود بر الهیات شفا، منافاتی بین عبارت نمط پنجم/اشارات و فصل نخست مقاله‌ی اول الهیات شفا نمی‌بیند. او در راستای تبیین مفاد عبارت اشارات با سه قرینه مدعی است موضوع این عبارت ممکن بالذات است. نخستین قرینه این است که مقصود از «کل شیء لم یکن»، سلب وجود از شیء به حسب ذات است

و مقصود از «ثم کان» پذیرش وجود در مرتبه‌ای متأخر از مرتبه‌ی ذات و این ویژگی ممکن است. چنان‌که عبارت «أحد طرفی امکانه» نیز دال بر این مدعاست. قرینه‌ی سوم این است که شیخ پس از این قضیه، بحث را در فصل مذکور به «الشیء ما لم یجب له یوجد» می‌رساند و بیان می‌دارد امری که برای ترجیح یکی از طرفین خود بدهتاً محتاج علت است، تا از جانب علتش واجب نگردد موجود نمی‌شود و این ویژگی مختص ممکن بالذات است (Sabziwari, 2020: 69). ممکن است اشکال شود که موضوع عبارت/اشارات ظهور در حدوث دارد نه در امکان و سبزواری در مقام دفع دخل مقدر نخست تأکید می‌کند که موضوع بحث در این عبارت نه حادث زمانی، بلکه حادث ذاتی است و چون هر ممکنی حادث ذاتی است، می‌توان موضوع بحث را ممکن بالذات دانست. باید دقت شود که مفهوم امکان و حدوث ذاتی اگرچه تساوی مصداقی دارند، مفهوماً مغایرند، زیرا ممکن اولاً و بالذات دارای وصف امکان و سلب ذاتی وجود است و پس از دریافت وجود از غیر است که شایسته‌ی اتصاف به وصف حدوث ذاتی می‌شود؛ لذا چنان‌که سبزواری بیان کرده است، امکان بر حدوث ذاتی تقدم دارد و تقدم ملازم تغایر است⁷ (Sabziwari, 2020: 69-70). بنابر آنچه گذشت، عبارت/اشارات در پی بیان این است که هر ممکنی وقتی ممکن‌بودنش دانسته شد، احتیاجش به سبب نزد عقل بدیهی است (Sabziwari, 2020: 70).

از سوی دیگر، سبزواری مقصود شیخ را از «حادثات» در عبارت مقاله‌ی اول شفا اعم از حادث ذاتی و زمانی می‌انگارد و مناط احتیاج حادثات به سبب را امکان آنها برمی‌شمارد که اثبات وجود چنین امکانی برای آنها نیازمند استدلالی بدین شرح است: پس از اثبات وحدت واجب‌الوجود، از تعدد حادثات درمی‌یابیم آنها نمی‌توانند همگی واجب باشند و از اینجا ممکن‌بودنشان ثابت می‌شود. او با نقد خوانساری که سبقت زمانی عدم در حادثات را ملاک عدم‌وجوب آنها گرفته است متذکر می‌شود که این بیان خوانساری جامع افراد نیست و شامل حادثات ذاتی نمی‌شود (Sabziwari, 2020: 70-71).⁸ از دیدگاه سبزواری، عنوان حادثات در عبارت شفا، عنوان مشیر و نه وصف عنوانی است، زیرا اگر وصف عنوانی مراد او بود، جایی برای تعدد موضوع قضیه باقی نمی‌ماند. چون در وصف عنوانی کاری به یگانگی یا تعدد مصداقی موضوع نداریم و صرفاً حکم را بر مصداق، خواه یگانه باشد یا متعدد، از جهت وصفی که داراست بار می‌کنیم. به عبارت دیگر، در اینجا حکم روی خود وصف عنوانی قرار گرفته است، نه روی مصداقی از آن جهت که مصداق‌اند.

مطابق آنچه سبزواری بیان کرد، هیچ تعارضی میان بیانات ابن‌سینا در اشارات و شفا در باب بدهت اصل علیت وجود ندارد؛ چراکه ابن‌سینا در اشارات اصل نیازمندی ممکن به سبب را بدیهی دانسته و در شفا چیزی خلاف این بیان نکرده، بلکه صرفاً گفته که اثبات امکان در حادثات نیازمند دلیل است. این بیان، ارتباطی به اصل نیازمندی ممکن به سبب ندارد تا تعارضی رخ دهد.

باین حال، عجیب است که سبزواری در جای دیگری (Sabziwari, 2020: 187) تبیینی از استدلال ابن‌سینا به سود اصل علیت ارائه می‌کند که از آن قول به عدم‌بدهت اصل علیت برداشت می‌شود، درحالی‌که وی در تبیین بیان ابن‌سینا در نمط پنجم قول به بدهت اصل علیت را به وی نسبت داده بود. عجیب‌تر آنکه، وی به توجیه عبارتی از ابن‌سینا در میانه‌ی استدلالش به سود اصل علیت می‌پردازد که می‌توانست شاهدهی بر تنبیهی بودن این استدلال باشد. به عبارت دیگر، از موضع سبزواری در تأیید دیدگاه ابن‌سینا در نمط پنجم انتظار می‌رفت این عبارت را اصل قرار دهد و دیدگاه نهایی ابن‌سینا را قول به بدهت اصل علیت بداند. عبارت مذکور در میانه‌ی استدلال ابن‌سینا چنین بود: «و من البین أن کلّ ما لم یوجد ثم وجد فقد تخصّص بأمر جائز غیره». سبزواری در مورد این عبارت مانند آنچه در باب عبارت نمط پنجم بیان کرده بود توضیح می‌دهد که مراد از «کلّ ما لم یوجد ثم وجد» ممکن بالذات است. ممکن بالذات پس از موجودشدن، به

وصف موجودیت متّصف شده که خلاف آن نیز جایز بوده است. بنابر نظر وی، «باء» در «بأمر» نمی‌تواند «باء» سببیت باشد،^۹ زیرا در این صورت عبارت مذکور در میانه‌ی استدلال همان چیزی خواهد بود که قرار است نتیجه‌ی استدلال باشد و این چیزی جز دور و مصادره به مطلوب نیست (Sabziwari, 2020: 187). با توضیحات یادشده مشخص می‌شود که احتمالاً از نظر این شارح، استدلال ذکرشده در *شفا* تنبیهی نیست و در این صورت با بدیهی‌انگاشتن اصل علیت در نمط پنجم ناسازگاری‌ای پیدا می‌کند که سبزواری در باب آن ساکت است. از سوی دیگر، حتی اگر طرح وی از ناسازگاری ادعا شده مصون باشد، به سبب بی‌توجهی او به تبیین عبارت «... لم یلزم عند العقل وجود السبب المطلق، و أنّ ههنا سبباً» در *الهیات شفا*، که ظاهراً دلالت صریحی بر عدم‌بدهات اصل علیت دارد، طرحی ناقص است و دربردارنده‌ی توضیح تمام شواهد متنی مرتبط با موضوع بحث نیست. علاوه بر اینکه اثبات عدم‌بدهات اصل علیت کل دیدگاه وی را فرومی‌ریزد که مبتنی بر بدهات آن است.

توصیف و ارزیابی دیدگاه جمال رضوی

یکی دیگر از شارحان *شفا* که به مسئله‌ی مورد بحث توجه کرده است، محمد جمال رضوی^{۱۰} است. او برخلاف سبزواری و خوانساری که بی‌اعتنا به عبارت مهم «... لم یلزم عند العقل وجود السبب المطلق، و أنّ ههنا سبباً» در مقاله‌ی اول *شفا* به نظریه‌پردازی در باب تعارض سینوی پرداخته بودند، همگام با علوی به‌طور جدی به این عبارت اعتنا کرده است. وی در شرح فصل نخست از مقاله‌ی اول *شفا* بیان کرده است که علم به اسباب مطلقه فرع بر اثبات سبب برای ذی‌سبب است و اثبات چنین سببیتی را نیز نظری و محتاج دلیل می‌انگارد (Razawi, 1801: 37). باین حال، وی روشن نکرده که مقصود از اثبات سبب برای ذی‌سبب آیا اثبات اصل علیت است یا اثبات وجودِ حداقل یکی از مصادیق این اصل در جهان خارج. البته همدلانه با وی می‌توان مدعی شد اگرچه این ابهام ناشی از ابهام عبارت «وجود السبب المطلق» در بیان خود بوعلی و نه وی است، اما انتظار این بود که وی بیان می‌کرد اگر مراد از این عبارت اصل علیت است، چگونه می‌توان آن را با عبارت نمط پنجم سازگار دانست و اگر اثبات مصادیقی برای این اصل مراد است باید بیان می‌کرد اولاً چگونه این مقصود از عبارات بوعلی استنتاج می‌شود و ثانیاً نشان دهد چگونه تعارض ادعایی با این فرض سالبه به انتغای موضوع خواهد بود. اما او در طرح خود به این نکات و نتایج مترتب بر آن نپرداخته است.

وی سپس در راستای رفع تعارض بین دو مدعای نمط پنجم/ *اشارات* و فصل نخست مقاله‌ی اول *شفا* بیان می‌کند که این‌سینا در *اشارات* در پی بیان این امر است که ممکن بدهاتاً برای خروج از تساوی میان دو طرف وجود و عدم محتاج سبب خواهد بود، درحالی‌که در *شفا* بدین سبب نیاز حادث به علت را بدیهی ندانسته است که تا پیش از اثبات تساوی نسبت وجود و عدم برای حادث دو احتمال وجود دارد: یکی، وجوب ذاتی حادث و دیگری، اولویت ذاتی یکی از وجود و عدم. برای آنکه تا این دو احتمال ابطال نشود، نمی‌توان به نیازمندی حادث به سبب حکم داد (Razawi, n.d.: 21B) و اشکال راه‌حل سبزواری و خوانساری را این می‌داند که صرفاً به نفی وجوب ذاتی پرداخته‌اند و ملتفت نفی احتمال دوم نشده‌اند (Razawi, 1801: 40-42). نتیجه‌ی این تقریر این است که حکم به نیازمندی حادث به سبب اینکه مدعای مقاله‌ی اول *شفا*ست بدیهی نیست، درحالی‌که حکم به نیازمندی ممکن به سبب اینکه مدعای نمط پنجم است بدهات دارد.

رضوی در تبیین عبارت دیگر *شفا*؛ یعنی: «و من البین أن کلّ ما لم یوجد ثم وجد فقد تخصّص بأمر جائز غیره»، بیانی

دارد که می‌تواند به‌عنوان تأیید دیگری بر موضع وی در نبود تعارض میان بیانات ابن‌سینا تلقی شود. او در مورد «جائز غیره» دو احتمال نحوی ذکر می‌کند:

۱. این عبارت، جمله‌ای وصفیه برای واژه‌ی «امر» است که در آن «جائز» مرفوع و شبه‌فعل است و «غیره» فاعل آن است و کل جمله به معنی «یجوز غیره» است.
۲. «جائز» و «غیر» هر دو مجرور و صفت «امر» هستند.

وی بنابر هر دو احتمال، تفسیر سبزواری مبنی بر عدم ارتباط عبارت ابن‌سینا به مسئله‌ی بداهت اصل علیت را می‌پذیرد (Rāzawī, 1801: 218). عجیب آنکه، او به استدلال شفا در اثبات اصل علیت اشکالی وارد نمی‌کند و تصریح می‌کند این استدلال درصدد بیان احتیاج ممکن به علت برای موجودشدن یا معدومشدن است (Rāzawī, n.d.: 107A) و این امر از نوعی ناسازگاری در تبیین وی در این باره نشان دارد، زیرا انتظار می‌رفت وی به‌صراحت استدلال سبب‌ی را استدلالی تنبیهی و غیرواقعی بشمارد تا موضعش مطابق دیگر مواضع وی شود. به عبارت دیگر با صحه‌گذاشتن او بر اعتبار این استدلال، میان بدیهی‌انگاری نیاز ممکن به علت (چیزی که او از عبارت نمط پنجم فهم می‌کند) با نظری‌انگاری این نیاز (چیزی که ظاهراً از بیانات او ذیل استدلال شفا برداشت می‌شود) تعارضی بزرگ در کار او نمایان می‌شود.

اشکال دیگر طرح رضوی این است که نقد وی به سبزواری و خوانساری موهم این است که وی اولویت ذاتی را قسیم وجوب بالذات و امکان بالذات قرار داده است؛ چراکه وی برای اثبات امکان برای حادث رد وجوب را به‌تنهایی کافی ندانست و رد اولویت ذاتی را نیز ضروری شمرد، درحالی‌که ابن‌سینا در فصل نهم نمط چهارم/شارت، با نامیدن این فصل به‌عنوان «تنبیه»، تصریح کرده که بداهتاً موجود یا ممکن است یا واجب (Ibn Sina, 2002: 266-267). به عبارت دیگر، تقسیم موجود به واجب و ممکن دائرمدار نفی و اثبات است و بدیهی است که شق ثالثی برای آن تصورپذیر نیست؛ چنان‌که خود رضوی نیز در شرح استدلال ابن‌سینا در شفا به سود اصل علیت متعرض عدم طرح اولویت ذاتی در استدلال وی نشده است (Rāzawī, n.d.: 107A-107B)؛ حال‌آنکه اگر اولویت ذاتی قسیم امکان و وجوب بود، نفی آن برای صحت این استدلال ضروری بود. بنابراین، صرف نفی وجوب برای اثبات امکان در حادثات کفایت می‌کند و از این جهت، ایراد رضوی به راه‌حل سبزواری و خوانساری وارد نیست.

توصیف و ارزیابی دیدگاه ملامهدی نراقی

ملامهدی نراقی از دیگر شارحانی است که راه‌حلش تلفیقی نظام‌مند از راه‌حل‌های خوانساری، سبزواری و رضوی است. وی جمله‌ی «أن ههنا سبباً ما» در مقاله‌ی اول شفا را عطف تفسیری برای «وجود السبب المطلق» می‌داند و بر این باور است که علم به سببیت مطلقه و وجود آن در خارج از نظر بوعلی نظری و نیازمند برهان است و نمی‌تواند از حس و تجربه به دست آید. او با رد قاعده‌ی الاتفاقی مدعی می‌شود که نمی‌توان از دائمی یا اکثری بودن ربط دو امر به سببیت میان آنها علم پیدا کرد؛ چراکه امر اکثری یا دائمی هم ممکن است اتفاقی باشد. علاوه‌بر اینکه، سخن از امر اکثری یا دائمی فرع قبول سببیت میان امور تجربه‌شده است و لذا فهم سببیت از خود این امور دور و مصادره به مطلوب است (Naraqī, 2001: 1/56-59). او مقصود از «حادثات» در بیان ابن‌سینا را ممکنات موجود در اعیان می‌داند. این حادثات می‌توانند حادث زمانی یا حادث ذاتی یا اعم از هر دو باشند. روشن است که افتقار موجودات حادث بدیهی نیست، زیرا تا امکان آنها اثبات نشود، چنین افتقاری پذیرفتنی نخواهد بود و می‌توان فرض کرد که موجود حادثی مفتقر نباشد. نراقی برای

اثبات امکان در حادثات زمانی، بیان خوانساری و برای اثبات امکان در حادثات ذاتی، بیان سبزواری را مناسب می‌داند (Naraq, 2001: 1/ 62).

درمقابل، نراقی عبارت نمط پنجم را دال بر بدهتِ احتیاج ممکن به علت، در صورت علم به ممکن‌بودنش، می‌انگارد. وی معتقد است افتقار ممکن به علت نزد شیخ از این‌رو بدیهی است که به رد احتمال بخت و اتفاق و احتمال اولویت ذاتی التفات نکرده است. بدین معنا که اگر کسی به این دو احتمال ملتفت باشد، این افتقار برای او نظری خواهد بود (Naraq, 2001: 1/62). بنابراین، نراقی عبارت «... لم يلزم عند العقل وجود السبب المطلق، و أنّ ههنا سبباً» در شفا را دال بر بدیهی‌نبودن وجود مصداق برای علیت و عبارت/شارات را دال بر بدهت اصل علیت نزد شیخ می‌داند و از این‌رو وی میان عبارات یادشده تعارضی نمی‌بیند. همچنین، وی بر این باور است که عبارت «و لیس إذا كان قریباً عند العقل، من البین بنفسه أنّ للحادثات مبدءاً...» در شفا که در عدم‌بدهت اصل علیت ظهور دارد، ناظر به امری است که امکان او اثبات نشده و احتمال بخت و اتفاق و نیز اولویت ذاتی در آن ابطال نشده است؛ چنان‌که وقتی در/شارات از بدهت این اصل سخن می‌گوید، بحثش در باب امری است که امکان آن مفروض است و به بطلان احتمال بخت و اولویت ذاتی التفات نشده است و از این‌رو از لحاظ دیگری هم عدم‌تعارض میان بیانات ابن‌سینا روشن می‌شود (Naraq, 2001: 1/62).

با این همه، به نظر می‌رسد نمی‌توان مقصود از «وجود السبب المطلق» را مصداق داشتن اصل علیت دانست؛ چراکه با عبارات شیخ در باب ناکامی تجربه برای اثبات سببیت مطلقه سازگاری ندارد، زیرا قاعده‌ی الاتفاقی، که مقدمه‌ی قیاس تجربی است، متفرع بر این نیست که اصل علیت مصداقی داشته باشد تا اثبات مصداق برای اصل علیت با تجربه متضمن دور باشد. اگر اشکال شود که طبق قاعده‌ی فرعیّت، پذیرش اصل علیت مستلزم وجود حداقل یک مصداق برای آن است، پاسخ این است که مصداق ذهنی و وجود افراد مقدر برای موضوع یک قضیه‌ی موجه کفایت می‌کند. با این وصف، با فرض مسلم‌نبودن وجود سببیت در خارج، همچنان قاعده‌ی الاتفاقی می‌تواند پذیرفتنی باشد و آن‌گاه با مشاهده‌ی صرفاً یک امر اکثری یا دائمی به کمک قاعده‌ی الاتفاقی می‌توان به مسبوقیتش بر یک «سبباً» حکم کرد. اینجاست که وجود مصداق برای سببیت مطلقه ثابت می‌شود. در فرایند مذکور، هیچ مصادره به مطلوبی وجود ندارد و وجود سببیت مطلقه در خارج با این فرایند به‌خوبی ثابت می‌شود، اما شیخ در اثبات تجربی سببیت مطلقه مصادره به مطلوب می‌دید و این یعنی طرح نراقی نتوانسته مصادره به مطلوب ادعا شده از جانب ابن‌سینا را کشف کند. چه بسا بتوان مدعی شد که تنها راه‌حل برای ناکامی تجربه در اثبات سببیت مطلقه بیان ابداعی نراقی است مبنی بر عدم‌تلازم دوام و اکثریت با ضرورت و سببیت و در نتیجه، عدم‌پذیرش قاعده‌ی الاتفاقی. اگرچه این بیان مورد قبول ابن‌سینا نیست.^{۱۱}

از این گذشته، دیدگاه نراقی در تقدم نفی بخت و اتفاق بر اثبات اصل علیت نیز نادقیق به نظر می‌رسد، زیرا بخت و اتفاق اگر نفی علیت است، تقدمی بر اصل علیت ندارد؛ چراکه نفی نقیض هر گزاره‌ای ملازم پذیرش آن گزاره‌است، نه مقدم بر آن. بنابراین، نمی‌توان اثبات حاجت ممکن به علت را، که همان اصل علیت است، منوط به رد بخت و اتفاق دانست. اگر هم بخت را نفی علیت ندانیم، در این صورت معنا ندارد که بدون نظر به بخت، احتیاج ممکن به علت را بدیهی و با التفات به آن نظری بدانیم، زیرا یا در نفس الامر اثبات اصل علیت متفرع بر نفی بخت است که در این صورت اصل علیت نظری است یا چنین نیست که در آن صورت اصل علیت بدیهی است؛ مگر اینکه گفته شود از منظر نراقی بدهت امری شخصی و نه نفس‌الامری است و لذا یک امر می‌تواند بسته به شرایط مختلف بدیهی یا نظری شمرده شود. در پاسخ باید بیان کرد که اولاً این معنای نسبی و شخصی از بدهت در علوم ارزش معرفتی ندارد و ثانیاً ابن‌سینا با طرح عبارت «بین فی العقل

الاول» در اشارات به صراحت بداهت را به این معنا ندانسته است.

نراقی سپس با فرض پذیرش تفسیر سبزواری از عبارت «و من البین أن کلّ ما لم یوجد ثم وجد فقد تخصّص بأمر جائز غیره»، تحلیل‌های نحوی سبزواری و رضوی را که پیش از این بیان شد، با اضافات و تکمله‌هایی بازگو می‌کند، اما برخلاف سبزواری معتقد است لازمه‌ی سببی بودن «باء» در عبارت «بأمر جائز غیره» دوری شدن استدلال نیست، زیرا این استدلال در صورتی دوری بود که معنای عبارت مذکور با «باء» سببیت همان مطلوب شیخ از استدلال باشد. اگرچه مطلوب شیخ در این استدلال اثبات افتقار ممکن به علت در موجودیت است، عبارت مذکور بیانگر افتقار موجودیت بعد از عدم است نه افتقار ممکن. توضیح آنکه، امکان به معنای تساوی نسبت وجود و عدم مفهوماً مغایر با موجودیت بعد از عدم به معنای حدوث ذاتی یا زمانی است و نراقی استفاده از افتقار حدوث را در میانه‌ی استدلال به سود افتقار امکان جایز می‌شمارد و بدین‌گونه استدلال را از دوری بودن مصون می‌دارد. چه بسا بتوان مدعی شد که ظاهر بیان بوعلی این است که درصدد بیان استدلال به سود نیاز ممکن به علت در ترجیح وجود برای آن است نه اینکه صرفاً بخواهد بیان کند که ممکن‌ی که وجود برایش ترجیح پیدا کرده دارای وصفی شده که می‌توانست خلاف آن را دارا شود. براین اساس، اگر نگوییم سخن سبزواری خلاف اراده‌ی شیخ و ظهور متن وی است، نهایتاً می‌توان احتمال سببی بودن یا تعدیه بودن این «باء» را مساوی دانسته و هیچ‌کدام را بر دیگری ترجیح نداد و شاید از همین جهت بوده است که در نهایت نراقی هر دوی این احتمال‌ها را می‌پذیرد (Naraqi, 2001: 2/484).

توصیف و ارزیابی دیدگاه عبدالعظیم حسینی اصفهانی

عبدالعظیم بن علیرضا حسینی اصفهانی در کتاب *نور العرفاء فی شرح الهیات الشفاء*، که محاکمه‌ای است میان شرح ملاصدرا و خوانساری بر *الهیات شفا*، عبارت نمط پنجم را دال بر نیازمندی ممکن به علت و عبارت «و لیس إذا کان قریباً عند العقل، من البین بنفسه أنّ للحادثات مبدءاً ما...» را در *شفا* دال بر موجود بودن علت می‌داند و توضیح بیشتری ارائه نمی‌دهد (Hussayni Isfahani, n.d.: 32B-33A). طرح او علاوه بر اینکه متوجه دیگر شواهد متنی نیست، همانند راه‌حل نراقی در تبیین ناکامی تجربه در اثبات «وجود السبب المطلق» ناکام است، زیرا چنان که گذشت، قاعده‌ی الاتفاقی متفرع بر وجود علت نیست تا اثبات تجربی آن متّصف به دوری بودن شود.

بیان دیدگاه مختار

پس از نقدهایی که به دیدگاه شارحان و راه‌حل ایشان در باب تعارض بیانات سینوی در مسئله‌ی بداهت اصل علیت وارد شد، به نظر می‌رسد باید در پی راه‌حل دیگری بود که این تعارض را حل و بلکه منحل کند؛ بی‌آنکه اشکالات پیش‌گفته بر آن وارد باشد. راه‌حلی که شاید در بدو امر بتوان مطرح کرد^{۱۲} این است که به دو ابن‌سینای متقدم و متأخر معتقد شویم که تغییر نظر داده است. در این راه‌حل، ابن‌سینا ابتدا در *الهیات شفا* به عدم بداهت اصل علیت باورمند شده است و سپس در نمط پنجم از این نظر اعراض کرده و به بداهت اصل علیت قائل شده است. روشن است که کتاب *اشارات* آخرین تصنیف ابن‌سیناست و بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که سخن نهایی وی همان بداهت اصل علیت است. به نظر می‌رسد اگرچه ذکر ادعایی در اثر متأخر می‌تواند به‌عنوان شاهی بر تغییر رأی فیلسوف قلمداد شود، اما باید توجه داشت قول به عدم بداهت این اصل در نمط چهارم *اشارات* و قول به بداهت این اصل در موضعی دیگر از همان کتاب

شفای ابن سینا در میانه‌ی استدلالی بر این اصل اشاره شده است. لذا همین امر، راه‌حل مذکور را ابطال می‌کند. اگر در اشارات فقط قول به بدهت ذکر شده بود، راه‌حل مذکور می‌توانست صحیح باشد.

در این میان، به نظر می‌رسد که کلید حل مشکل در توجه به تفکیک دو اصل علیت و اصل محال بودن ترجیح بلامرجح است.^{۱۳} توضیح اینکه، محتوای اصل علیت نیازمندی هر ممکن‌الوجودی به علت و مفاد اصل امتناع ترجیح بلامرجح این است که: اگر شیئی ذاتاً و با قطع نظر از هر چیزی با چند امر نسبتی یکسان داشته باشد، ممتنع است خودبه‌خود و بدون دخالت هیچ چیزی، نسبت داشتن با یکی از این امور برای او راجح شود. فیلسوفان در تنبیه به بدهت این قاعده گفته‌اند که ممکن، لاقتضا و متساوی النسبة الی الوجود و العدم است و به دلیل محال بودن ترجیح بلامرجح ترجیح یکی از طرفین برای او نیازمند علت است و آلاً تناقض رخ می‌دهد. یعنی شیئی که نسبت به طرفین مساوی بود، بدون دخالت غیر، نسبت به یکی از طرفین غیرمساوی شود و یک طرف برایش ترجیح پیدا کند (Ibn Sina, 2002: 267). برخی فیلسوفان مسلمان، اصل علیت و اصل امتناع ترجیح را یکی دانسته‌اند که صرفاً و لفظاً متفاوت هستند (Misbah Yazdi, 2008: 2/226). چنان‌که گاه آنها را دو اصل جداگانه برشمرده‌اند (Misbah Yazdi, 2002: 1/ 81). برخی نیز معتقدند اصل علیت همان اصل امتناع ترجیح بلامرجح است که تخصص پیدا کرده است؛ یعنی اصل علیت صرفاً بیان حالت خاصی از آن قضیه است و به آن فروکاسته می‌شود نه اینکه اصل علیت خاصی باشد که از عامی به نام قضیه‌ی امتناع ترجیح بلامرجح استنتاج شده باشد (Ubudiyyat, 2019: 17-19). دیدگاه اول برای یکسان‌انگاری این دو اصل دلیلی ارائه نکرده است. از سوی دیگر، به نظر می‌رسد که نمی‌توان اصل علیت را صورت خاص اصل امتناع ترجیح بلامرجح دانست و آنها را در احکام یکسان تلقی کرد، زیرا روشن است که اختلاف قضایا تابع اختلاف اجزای تشکیل‌دهنده، یعنی موضوع و محمول است (Motahhari, 2005: 6/349). به عبارت دیگر، قوام قضیه به‌عنوان یک کل به اجزای آن است و با تغییر در اجزا، کل قبلی زایل و کل دیگری حاصل می‌شود. براین اساس، با فرض پذیرش رابطه‌ی اعمیت و اخصیت بین اصل علیت و اصل امتناع ترجیح بلامرجح آنها دو قضیه‌ی متفاوت بوده و نمی‌توان آنها را به هم فروکاست و آنها را در حکم بدهت یا عدم‌بدهت یکسان قلمداد کرد.

نتیجه اینکه، اینها دو اصل جداگانه هستند و قاعده‌ی محال بودن ترجیح بلامرجح مستند اصل علیت است، زیرا تا این قاعده تثبیت نشود، اصل علیت و نیازمندی معلول به علت اثبات نخواهد شد؛ یعنی عقل بدون توجه به این قاعده بی‌نیازی معلول از علت را محال نمی‌شمرد، لذا اگر از عقل پرسیده شود که چرا معلول به علت نیاز دارد، پاسخی نخواهد داشت، مگر استناد به این قاعده که چون ترجیح یکی از طرفین مساوی به معلول بدون وجود مرجح به معنای مساوی نبودن اوست که تناقض است. براین اساس، می‌توان نشان داد که ابن سینا برای اثبات اصل علیت بر اصل امتناع ترجیح تکیه کرده است. بدین ترتیب، می‌توان میان بیانات متعارض او در اشارات و شفا جمع کرد که گاه این اصل را بدیهی و برهان‌ناپذیر و گاه غیربدیهی و نیازمند اثبات دانسته است. نهایت اینکه، بوعلی، هم در اشارات و هم در شفا، استدلال حقیقی و مبتنی بر قاعده‌ی امتناع ترجیح بلامرجح بر اثبات اصل علیت اقامه کرده است و، هم در اشارات و هم در شفا، به عدم‌بدهت اصل علیت اشاره کرده است. بیانات او درباره‌ی بدهت اصل امتناع ترجیح که، هم در اشارات و هم در شفا، به آن اشاره شده است با آن تعارضی ندارد. بدین لحاظ، بوعلی با تفکیک میان اصل علیت و اصل امتناع ترجیح بلامرجح و یکی تلقی نکردن آنها، اصل اول را مبتنی بر اصل دوم کرده است. وی آن‌گاه که سخن از عدم‌بدهت کرده و برهان‌پذیری را تبیین می‌کند ناظر به اصل علیت است و این نکته، هم در کتاب شفا و هم در اشارات، مطرح شده و حقیقتاً نیز بر این

اصل اقامه‌ی برهان شده است، اما آن‌گاه که سخن از بداهت اولی می‌کند و با تأکید می‌کوشد برهان ناپذیری را گوشزد کند به قاعده‌ی محال بودن ترجیح بلامرجح نظر دارد.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که گذشت، در آثار ابن‌سینا شواهدی وجود دارد که به سود بداهت اصل علیت برداشته شده است و شواهدی خلاف آن نیز موجود است. جست‌وجو در آثار مخطوط و مطبوع تا آنجا که در وسع نگارندگان بوده است نشان داد که پنج نفر از شارحان *شفا* به این تعارض توجه کرده و به‌اجمال با طرف‌داری از بداهت اصل علیت برای تعارض مذکور راه‌حلی ارائه داده‌اند. بررسی و تحلیل این راه‌حل‌ها نشان داد که هیچ‌یک خالی از خلل نیست. تأکید اکید این شارحان بر بداهت عقلی اصل علیت بود. با دفع این بداهت در نظریه‌ی مختار نشان دادیم که یکی از قرائن مهم و بلکه محوری در تمام راه‌حل‌های ارائه‌شده‌ی شارحان در بررسی تعارض عبارات ابن‌سینا فرومی‌ریزد. در واقع، تمام تلاش شارحان بر تصویب بداهت اصل علیت در *اشارات* و *تخبطه‌ی شواهد متنی* دیگر بوعلی مبنی بر عدم‌بداهت آن یا تفسیر آن شواهد به گزاره‌ای غیر از گزاره‌ی «اصل علیت بدیهی نیست» مبتنی است و با اثبات عدم‌بداهت اصل علیت و تفکیک میان اصل علیت و اصل امتناع ترجیح بلامرجح طرح کلی تمام این تلاش‌ها زیر سؤال خواهد رفت. نشان داده شد که تمامی عبارات بوعلی به سود عدم‌بداهت اصل علیت و بالطبع بداهت اصل امتناع ترجیح بلامرجح قابل تفسیرند، بی‌آنکه هیچ تعارضی در کار باشد.

سپاسگزاری

این پژوهش به‌صورت مستقل، توسط نویسندگان نگاشته شده و از هیچ سازمان یا نهادی، کمک مالی دریافت نشده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. «هر موجودی محتاج علت است»، «هر حادث زمانی محتاج علت است»، «هر معلولی محتاج علت است» و «هر ممکن فقری محتاج علت است» به‌ترتیب صورت‌بندی عرفی، کلامی، توتولوژیک و صدراایی از این اصل‌اند.
۲. بررسی نگارندگان نشان داد که شروح و حواشی غیاث‌الدین دشتکی، باغنوی، ملاصدرا، قوام‌الدین حمزه‌ی شیرازی، امامی عریضی، محمدحسین خاتون‌آبادی، اسماعیل خاتون‌آبادی، میرزای جلوه، میرزا طاهر تنکابنی، ملاولیا، حسن‌زاده‌ی آملی، مطهری، مصباح یزدی و حواشی موجود در چاپ سنگی طهران از جمله شروح و حواشی *الهیات شفا* و شروح و حواشی فخر رازی، نصیرالدین طوسی، قطب‌الدین رازی، قطب‌الدین شیرازی، باغنوی، نخجوانی، سمرقندی، ابن‌کموئه، ارموی، میرسیدشریف جرجانی، بدرالدین تستری و ابوالقاسم خاتون‌آبادی از جمله شروح و حواشی *اشارات* هستند که به تعارض یادشده التفاتی نکرده و در باب آن راه‌حلی ارائه نداده‌اند.
۳. عبارت ابن‌سینا در این باب چنین است: «وَأَمَّا الْحَسُّ فَلَا يُؤَدِّي إِلَّا إِلَى الْمَوَافَاةِ وَ لَيْسَ إِذَا تَوَافَى شَيْئَانِ، وَجِبَ أَنْ يَكُونَ أَحَدُهُمَا سَبَبًا لِلْآخَرِ. وَ الْإِقْنَاعُ الَّذِي يَقَعُ لِلنَّفْسِ لِكثْرَةِ مَا يُوْرِدُهُ الْحَسُّ وَ التَّجْرِبَةُ فَغَيْرُ مُتَأَكِّدٍ، عَلِيٌّ مَا عَلِمْتَ، إِلَّا بِمَعْرِفَةِ أَنَّ الْأُمُورَ الَّتِي هِيَ مَوْجُودَةٌ فِي الْأَكْثَرِ هِيَ طَبِيعِيَّةٌ وَ اخْتِيَارِيَّةٌ. وَ هَذَا فِي الْحَقِيقَةِ مُسْتَنْدٌ إِلَى إِثْبَاتِ الْعِلْلِ، وَ الْإِقْرَارِ بِوُجُودِ الْعِلْلِ وَ الْأَسْبَابِ. وَ هَذَا لَيْسَ بَيْنَا. أَوْلِيَا بِلِ هُوَ مَشْهُورٌ، وَ قَدْ عَلِمْتَ الْفَرْقَ بَيْنَهُمَا. وَ لَيْسَ إِذَا كَانَ قَرِيبًا عِنْدَ الْعَقْلِ، مِنَ الْبَيِّنِ بِنَفْسِهِ أَنَّ لِلْحَادِثَاتِ مَبْدَأَ مَا يَجِبُ أَنْ يَكُونَ بَيْنَا بِنَفْسِهِ مِثْلَ كَثِيرٍ مِنَ الْأُمُورِ الْهِنْدَسِيَّةِ».
۴. برای آشنایی با اباحت او در باب این شواهد متنی، رک: 'Alawi 'Amili, n.d.a: 88B-89B; 'Alawi 'Amili, n.d.b: 112A-113B.
۵. نگارندگان در مقاله‌ای دیگر چنین امری را نشان داده‌اند.
۶. خوانساری برای این ادعای خود دلیلی اقامه نکرده است.
۷. عبارت سبزواری در این باب چنین است: «فالمراد بموضوع القضية فيه الممكن ... من غير غرض يقتضي اختصاص هذا الحكم بالحادث الزماني وأما غرضه فيما ذكر سابقاً عنه، أن كل ممكن حادث ذاتي، لأن ما بالذات متقدم على ما بالغير». در متن چاپی به‌اشتباه عبارت «فكل ممكن

- قبل وجوده إما معدوم إذ لیس بموجود» آمده بود، در حالی که صورت صحیح آن در تطبیق با نسخه‌ی ۱۷۸۴ کتابخانه‌ی مجلس، ص ۶ و نیز نقلی که از آن در نسخ خطی شرح محمد جمال رضوی آمده است «فکلّ ممکن قبل وجوده إما معدوم أو لیس بموجود» است که با قواعد ادبیات عرب و مفاد و معنای قابل‌فهم از جمله نیز، برخلاف صورت موجود در نسخه‌ی مطبوع، سازگار است.
۸. در متن چاپی عبارت «و یختص بما ثبت کونه حادثاً زمانياً لانه لایمکن أن یکون واجباً» آمده است که تطبیق با نسخه‌ی ۱۷۸۴ مجلس، ص ۶پ مشخص کرد باید در آن عبارت «لانه» به «أنه» تبدیل گردد و این با مفاد و معنای قابل‌برداشت از جمله نیز، برخلاف صورت مضبوط در نسخه‌ی مطبوع، سازگار است.
۹. نراقی (2001, v. 2: 483) متذکر شده است که این «باء»، «باء» تعدیه است و عبارت «بأمر» متعلق به فعل «تخصّص» است. به بیان دیگر، حرف «باء» در اینجا حرف اضافه‌ی اختصاصی فعل مذکور خواهد بود.
۱۰. وی نویسنده‌ای گمنام به نام محمد و ملقب به جمال رضوی است که احتمالاً در قرن ۱۱ یا ۱۲ هجری قمری می‌زیسته و با نظر به حواشی ملاصدرا، آقاحسین خوانساری و محقق سبزواری حاشیه‌ی مبسوطی بر *الهیات شفا* نوشته است. از آنجاکه در شرحش از شرح خوانساری که به سال ۱۰۷۱ کتابت شده است یاد کرده، پس می‌توان حدس زد که وی بعد از خوانساری زنده بوده و به اعتبار اینکه تاریخ کتابت نسخه‌هایش قرن ۱۲ بوده پس احتمالاً بعد از قرن ۱۲ نمی‌زیسته است.
۱۱. برای نمونه، رک: Ibn Sina, 1985: 95-98.
۱۲. نویسندگان مقاله این نظر را از یکی از اساتید محترم گروه فلسفه‌ی دانشکده‌ی الهیات دانشگاه تهران شفاهی شنیده‌اند.
۱۳. نگارندگان در باب تفسیر مختار از دیدگاه ابن‌سینا در مورد بدهت اصل علیت در مقاله‌ی مستقل دیگری بحث تفصیلی را پی گرفته‌اند.

References

- Ahsan, Majid. (In Press). "A Critical Examination of Self-Evidence of the Principle of Causality from the Perspective of Islamic Philosophy". *Philosophical Meditations*. Retrieved from https://phm.znu.ac.ir/article_710787.html. (In Persian)
- 'Alawi 'Amili, Ahmad ibn Zayn al-'Abidin. (n.d.a). *Miftah al-Shifa' wa al-'Urwat al-Wuthqa* [Manuscript]. National Library of Iran, No. 975.
- 'Alawi 'Amili, Ahmad ibn Zayn al-'Abidin. (n.d.b). *Miftah al-Shifa' wa al-'Urwat al-Wuthqa* [Manuscript]. Majles Library of Iran, No. 1787.
- Hussayni Isfahani, 'Abdulazim ibn 'Aliriza. (n.d.). *Nur al-'Urafa fi Sharh Ilahiyat al-Shifa'* [Manuscript]. Ayatollah Mar'ashi Najafi Library, 3960.
- Ibn Sina, Husayn ibn 'Abdullah. (1985). *Al-Shifa': Al-Mantiq*, Vol. 3; Eds. Ahmad Fu'ad Ahwani, Ibrahim Bayumi Madkur, Sa'id Zayed, Abu al-'Ala' 'Afifi. Qom: Maktabat Ayatollah al-'Uzma al-Mar'ashi al-Najafi.
- Ibn Sina, Husayn ibn 'Abdullah. (2002). *Al-Isharat wa al-Tanbihat* Ed. Mojtaba Zare'i. Qom: Bustan-e Ketab.
- Ibn Sina, Husayn ibn 'Abdullah. (2015). *Al-Ilahiyat min Kitab al-Shifa'* Ed. Hassan Hassanzadeh Amoli. Qom: Bustan-e Ketab.
- Khansari, Husayn ibn Muhammad. (1999). *Al-Hashiya 'ala al-Shifa' (Al-Ilahiyat)* Ed. Hamed Naji Isfahani. Qom: Secretariat of the Aqa Husayn Khansari Congress.
- Khansari, Husayn ibn Muhammad. (n.d.). *Hashiyat al-Shifa' al-Saniya* [Manuscript]. Majles Library of Iran, No. 10112.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2002). *Sharh-e Ilahiyat-e Shifa'*, Vol. 1. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2008). *Sharh-e Nihayat al-Hikmah*, Vol. 2. Qom: Imam Khomeini

Educational and Research Institute. (In Persian)

Motahhari, Morteza. (2005). *Collected Works of Martyr Motahhari*, Vol. 6. Tehran: Sadra. (In Persian)

Naraqi, Muhammad Mahdi ibn Abi Abuzar. (2001). *Sharh al-Ilahiyat min Kitab al-Shifa'* Ed. Hamed Naji Isfahani. Tehran: Congress for the Commemoration of Researchers Mulla Mahdi and Mulla Ahmad Naraqi.

Nasir al-Din Tusi, Muhammad ibn Muhammad. (1983). *Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat li al-Tusi With Al-Muhakamat*, Vol. 3. Qom: Daftar Nashr al-Kitab.

'Ubudiyyat, 'Abdurrasul. (2019). "The Principle of Causality". *Marifat-I falsafi* 17(1); 11-26. (In Persian)

Razawi, Muhammad. (1801). *Hashiyat al-Shifa'* [Manuscript]. Majles Library of Iran, No. 1786.

Razawi, Muhammad. (n.d.). *Hashiyat al-Shifa'* [Manuscript]. Faculty of Literature, University of Tehran, No. 167.

Sabziwari, Muhammad Baqir ibn Muhammad Mu'min. (2020). *Ta'liqat of Muhammad Baqir Mu'min Sabziwari on the Ilahiyat of Shifa' by Shaykh al-Ra'is Abu 'Ali Sina*, Ed. Sadr al-Din Taheri. Tehran: Allameh Tabatabai University.

Sabziwari, Muhammad Baqir ibn Muhammad Mu'min. (n.d.). *Hashiyat al-Shifa'* [Manuscript]. Majles Library of Iran, No. 1784.

Salem, Maryam (2015). "Proving of the Causation in Aristotle and Avicennian". *Avicennian Philosophy*, 19 (54): 5-22. (In Persian)

*This page is intentionally
left blank.*